

KÜLÖNBÖZTETÉS. ¹⁾

Így nevezhetjük magyarul a nyelvnek azt az eljárását, melyet német nyelvészek *differenzirung*, angolok *differentiation* névvel jelölnek. Igaz, hogy ezen néha mindenféle különbözővé-tételt értenek, pl. azt is, ha egy hang kétféle változást szenvedve az egyik nyelvben ilyen, a másikban amolyan alakban jelenik meg. De rendszeren azt a jelenséget nevezik így s *különböztetésnek* vagy *különítésnek* is azt nevezhetjük: hogy néha a nyelv egy szót kétféle alakban használ, s a két alakkal aztán olyan okosan gazdálkodik, hogy az egyikhez idővel más jelentést fűz, más árnyéklattal használja, mint a másikat.

Némely ilyen különítés csak látszólagos és voltaképpen egyéb nyelvtörténeti okok következménye. Például a németben a jelentőmódú „*sie nahmen*“ -től látszólag csak az *a : ä* hangváltozás különbözteti meg a föltétes „*sie nähmen*“ alakot, de ennek ott nem a külömbőségtevés volt indító oka, hanem az, hogy a régi németben az első alak *námun*, a másik *námin* volt s az utóbbiban az *i* visszahatása változtatta meg az *ä* hangot. Szint-így az egyesszámi német *er fällt*-ben nem azért változott meg az *a* hang, hogy a többes *ihr fall(e)t*-től különbözzék, hanem azért, mert az első a régi nyelvben **vallit* (ahd. már *vellit*) volt, a másik ellenben *vallat*.

Máskor azonban azonegy szó ölt kétféle alakot s aztán az egyikhez egy, a másikhoz más jelentést kötnek a beszélők. A latin *caput* p. a francziában egyfelől *chef* lett s így fő embert, fő dolgot jelent; másfelől *cap*, és ilyen alakban hegyfoknak a neve.

A latin *qui* és *quis* tulajdonkép azonosak, de a nyelvszokás úgy különböztette meg őket, hogy az első csak relativumúl szolgált, a második pedig kérdő és határozatlan névmásúl (*ne quis, si quis*). — A magyarban is ugyanazon három szereppel

¹⁾ Fölolvasás a Philologiai Társaság február havi ülésén.

fordul elő a *ki* névmás: a) kérdő: *ki az?* b) határozatlan: *ki jó, ki rossz; ha ki jönni talál;* c) relativum: *ki korán kel, aranyat lel.* De rendszeren különbséget teszünk, csakhogy már járulékeszközökkel, úgy, hogy kérdésben az egyszerű *ki-t*, határozatlanul a *vala-ki-t*, viszonyítónak az *a ki-t* használjuk.

A finn nyelvben *kopara* az állat patája, de rövidített alakjában *kopra* v. *kaura* az emberi marék. A német *nach* és *nah* valaha egyek voltak. Szintúgy a *sanft* és *sacht* szók, továbbá a *knabe* és *knappe*, a *Ærl* és *Karl*, a *wieder* és *wider*, a *das* és *dass* szópárok.

A mai németben *der see* a tó, *die see* a tenger, holott a régi németben még *der see* jelentette mind a kettőt. Ennek a különböztetésnek már az indító okát is megmondhatjuk. A hollandi nyelvben ugyanez a szó nőnemű volt és csak a tenger jelentésére szorítkozott, s onnan jött aztán át a németbe hasonló megszorítással, úgy hogy *der see* azontúl a tó jelentésére szorult.

Itt és számos egyéb esetben látható még a különböztetésnek kiinduló pontja és útja. Azonban például nem lehet megmondani, hogy történt, hogy az angol *queen*, mely valaha általában nőt jelentett s most csak a királyné neve, a nyelvérzékre nézve mikor és mikép vált külön az azonos eredetű *quean* szótól, mely most elvetemedett némbert jelent. — *Geiger*, a ki először méltatta e jelenségeknek a nyelv fejlődésében oly rendkívül messzevágó szerepét, legnagyobb részüket csakugyan a véletlennek tulajdonítja. És ennek tulajdonítja a hasonló hangú s kezdetben rokon jelentésű gyökerek jelentésbeli elágazását is. Legyen szabad erre nézve *Geiger*nek egy-két jellemzőbb helyét idéznem:

•Ezen tények alapján tehát — így szól kisebbik munkájában ¹⁾ — •azt kellett állí'anom, hogy az a nyelvnek fölszínéből elvont törvény, mely szerint minden hangnak határozott fogalom felel meg és viszont, ha mélyebbre hatolunk, elenyézik, minthogy éppen ellenkezőleg azonagy hang jelölhet min-

¹⁾ Der Ursprung der Sprache, Stuttgart, 1869. 89. l.

den fogalmat s ugyanazon fogalmat jelölheti mindenféle hang ; továbbá, hogy a különös jelentés, melyet egy-egy hangcsoport idővel elér, mindig a pusztá véletlen eredménye, vagy más szóval : a fejlődése.»

«A nyelvben mindenütt,» — mondja u. o. a 140—141. lapon — «a gyökerekben is, látunk ilyen szétágazó variációkat, és a hangbeli változatokhoz mindenütt csatlakozik a jelentésbeli eltérés. Ezeket a gyökkülönítéseket (wurzelspaltungen) eddig úgy szokták fölfogni, mintha a hangot a jelentések megkülönböztetése végett variálták volna. A mi egész előadásunkból kitűnik, hogy a hangok oly okokból váltakoznak, melyeknek semmi közük a fogalomhoz, s hogy csak utólag történik e megoszlott hangokban a fogalmak megoszlása, elkülönülése. A nyelv tehát mindenütt elül jár (die sprache ist primär); a fogalom a szó által keletkezik . . .»

Ha a magyar nyelvészetben is meg akarjuk alkotni a nyelvvizsgálatnak véleményem szerint legfontosabb részét, a *jelentéstant* : ebben még az úgynevezett elhomályosult metaphoráknál is nagyobb szerepet fog játszani a *specializálás*, a fogalmaknak a nyelvhasználatban való megszorítása, determinálása, különössé tétele. Ez pedig többnyire azelőtt váltakozott és határozatlanabb synonymák megkülönböztetésével jár.

Az *aszás* és *száradás* közt azt a finom, de jelentős különbséget teszi a nyelvszokás, hogy az *aszás* a testhez hozzátartozó, a *száradás* pedig a kívülről hozzájárult nedvek eltünését jelöli. Hogy ez a különbség nem volt meg kezdetből fogva, kiviláglik abból, hogy a moldvai csángó még ma sem különbségteti meghatározottan egymástól, s pl. a megázott utasnak azt mondja, hogy aszalja meg magát a tűzhely melegén.

A *tág* és *bő* és *mély* szavak jelentése azelőtt nem igen különbözhetett, sőt majdnem bizonyos, hogy a két utóbbi csak egy szónak kétféle kiejtése, mert a régi *böv*, *bév*, a somogyi *bej*, s a rumunba átment *bilsegu* (bévség, bőség) mutatják, hogy *bő* csak a *mély*-nek elváltozott alteregója. Most *bő* csak a vízszintes, *mély* csak a merőleges kiterjedésre vonatkozik — a köznyelvben, de a csángó még most is nevezi mélységnek a messzeséget, tehát a vízszintes, hosszirányban való kiterjedést.

A *rész* és *rés* szók eredetileg azonosak, de most egészen külön jelentésük van (l. Budenz szót.¹⁾)

Meg-menni („keresztyének megmenének“ Kat. leg., s innen *ment*, *menekül*, *menekszik*) azonos a *menni* igével, de a nyelvszokás a csekély hangbeli különbséghez — *e* és *é* — kötötte a jelentésbeli különbséget is.

Hallgat a. m. folyvást hall vmit; *hallogat*, melyben az elemek ugyanazok, a. m. több ízben hall vmit.

Figyel és *füvel* valamikor egy szó volt (**filje-l*, a lappban p. *pelje* a fül); most nem csak alakjuk, hanem jelentésük is különböző.²⁾ — Hangtanilag szintúgy viszonylik egymáshoz a *jegy* és a *jel*; azelőtt nem is volt különbség jelentésükben, de most már tesz köztük némi különbséget a nyelvszokás.³⁾

Régi nyelvünkben és nagyrészt nyelvjárásainkban is a *szinte* és *szintén* szavak különbség nélkül annyit is jelentenek, mint hasonlóképpen, ebenfals, annyit is, mint majdnem. Az újabb nyelvszokás már arra irányul, hogy a *szinte* csak a ‚majdnem‘, a *szintén* csak az ‚ebenfalls‘ jelentésre szorítkozik.

Szintúgy megkülönböztetjük ma a *tovább* s a csak időhatározásra használt *továbbá* alakot, holott alkotó részeikben nincs adva ez a különbség.

Az őrségi nyelvjárásban a *barát* szónak kétféle alakja van, s ezek úgy oszlanak meg, hogy az amicust mindig *borát*-nak mondják, a szerzetest ellenben vagy *borát*-nak vagy *bérát*-nak. (Nyelvőr VII: 271.)

Egerben a «begyes» szónak van két alakja két külön

¹⁾ A *sarló* és *tarló* szókra nézve, melyek Budenz (202. s 340. szám) szerint szintoly viszonyban vannak egymással, kétes a dolog, mert a Petrarca-féle kún codexben is van «*tarlov* : *arvum*» s alig lehet kétség, hogy a magyar nyelv az átvevő.

²⁾ Ámbár maga a *füvel* átvitt értelemben szemmel való figyelést jelent p. ebben a különös mondatban: «Mikoron a nyáját őrizni nekem kell, *egyik szemem alszik, a másik meg füvel.*» Ny. III: 515. V. ö. ezzel a mit Budenz mond u. o. 339: «A mai népnyelv nem él magával a *figyel* igével; vajjon nem azért-e, mert a nép édes ikertestvérét, a *filc*-t fogadta el?»

³⁾ Így egyeztethetjük össze e szóra nézve a mit Brassai és Szarvas egymással vitatkozva mondtak (l. Ny. V: 546—7), úgy hogy mindakettőnek igaza van.

jelentéssel: *bégyés* a. m. hetyke, büszke, *bégyes* pedig a. m. melles (leány).

Az *arány* és *irány* szók eredetileg azonosak s azelőtt nem voltak megkülönböztetve, úgy hogy még id. Szász Károly *aránylag* helyett azt mondja: *iránylag*. — Ismét más különbség fejlődött az *iránt* és *aránt* közt: az utóbbit ugyanis csak egy pár állandó kifejezésben használhatjuk még (*egyaránt*, *egyéb-aránt*).

Mivel és *müvel* alig különböző alakjai egy szónak, s mai művelt nyelvünk már e csekély különbséget is hajlandó arra a különböztetésre használni, hogy a *mívelés* inkább anyagi jelentésű (rosszat *mível* stb.), a *müvelés* pedig inkább szellemi (finomítás, civilizálás). — Még határozottabb a különbség a *növel* és *nevel*, *növe(l)kedik* és *nevelkedik* közt, pedig ezek is már első tekintetre egymás hangbeli változatának tűnnek föl.

Határozott különbség van ma már a *hév* és *hő* használatában is, pedig az utóbbi csak olyan rövidülése az előbbinek, mint *bő* a *bév* nek, *cső* a *csév* nek. *Hév* ma csakis átvitt értelemben járja s a. m. a szív, a lélek melege (nemes *hévvel* szól stb.), ellenben a nap vagy kályha melege mindig *hő*. És átvitt értelemben is *hő*-t mondunk, valahányszor jelzőül használjuk, pl. *hő* vággyal stb., úgy hogy ma már nem írná Vörösmarty úgy, mint az Elhagyott anyában írja :

«Míg el nem apadnak
Hév könyeim.»

Kies ugyanazon elemekből áll, mint *kéjes*, és ma különböző az értelmük.

Kéredzik valószínűleg *kérődzik*-ből van rövidítve, de a kettőnek ma merőben különböző jelentése van. Szintígy viszonylanak egymáshoz *végződik* és *végeződik*, továbbá *jós*, *jósol* és *javas*, *javasol*. Valószínű, hogy *emészt* és *enyészt* is eredetileg egy szó volt.

Budenz valószínűleg helyesen vélekedik, midőn szótárában a *követ* igét a *kel* ige míveltetőjének veszi, úgy hogy etymologice a. m. *meneszt*, *vezet*, *kísér*. Már most evvel az igével azonos elemű, de az eltérő hangzáshoz eltérő jelentést csatolt

a kiterjedt használatú másik míveltető alak: *kelt* vagy *költ.*¹⁾ Sőt maga ez a két alak is különbözik a használatban, mert az ébresztést mondhatjuk ugyan akár *keltésnek*, akár *költésnek*, de a pénz elmenesztésére és a tojásra csak a *költés*-t alkalmazzuk. A *kel* igének egy negyedik míveltetőjével fejezzük ki a *tészta megkelesztését* (keleszti a tésztát az élesztő). S végre lehetséges egy ötödik causativum és használják is néha: *keletni*; pl. egy hirlapi cikkben: «a cár hadseregét saját szemei előtt *keleti át a Dunán*» («Ellenőr» IX: 180. sz.).

Vannak egyéb míveltető igéink is, melyeknek páros alakjához az ujabbkori nyelvszokás külön jelentést kötött. Így: *járatja* gyermekét az iskolába: *jártatja* a lovat, végig *jártatja* szemét a környezeten | *folyatja* a hordó a bort: *folytatja* az ember a munkáját | *nyomatja* a könyvet a kiadó: *nyomtatja* a könyvnyomtató, nyomtatják a lóval a gabonát | *vágat* az ember fát: *vágtatja* a lóval az utat | *eloltja* az ember a tüzet: *elaltatja* a gyermeket; és: soká *aludtatja* a gyermeket | *összeforrasztja* az ércdarabokat: *fölforralja* a levest, forralja a boszút | *viszszatéríti* a kölesönt: *visszatereli* a nyáját | *elmulasztja* az alkalmat.

Különösen a *-g*-képzős gyakorítóknak van rendszeren kétféle alakjuk: *nyomorgat* és *nyomorogtat*, *háborgat* és *háborogtat*, *forogat* és *forogtat*, *csörget* és *csörögtet* stb. A második mindig újabb és némileg eltérő jelentésű.²⁾

Általában az újabb képzésekben szereti a nyelv a világosabb, kifejezőbb, érthetőbb, nyomatékosabb formát, tehát mind a képzőnek, mind a szótőnek teljesebb alakját használni; s minthogy gyakran megesik, hogy a nyelv újra összeszerkeszt olyan elemeket, melyek már összeforrvá és egymáshoz törődve régen használatosak, az újabb szó éppen ama teljesebb alak által különbözik a régitől. A teleknek pl. csak a *láb-já*-ról beszélnek, nem a *láb-á*-ról. A búzának szép a *szem-je* (ámbar «kipattant a búza szeme»), de az emberéről mindig a rövidült

¹⁾ Hangjaikra nézve egymáshoz úgy viszonylanak, mint *megett* = *megettől*, *meghalt* = *megholt*.

²⁾ De nem különbözik pl. a *lobogtat* jelentésétől a *lobogat* igéé ebben a mondatban: «kőrütle lángját lóbogátva» Szász K. Álmos 171. l.

szem-e járja. Szintígy pl. a tudósna*k tudatlan* — azaz *tudat-tlan*, tudás-talan — az ellentéte: a *tudatos* ellentétét már *tudat-talan*-nak mondjuk. A szunyog egy gyermekvers szerint «meholt gyónatlan, *kenetlen*»: de a kenet-nélküli beszédet *kenet-telen*-nek mondanók. Ámbár annyira határozott szabály erre nézve nem fejlődött, hogy — mint némelyek akarták — a *föltétlen*-t okvetetlen *föltét-telen*-nek (vagy *föltételetlen*-nek) kellene ejtenünk, vagy az *öntudatlan*-t *öntudattalan*-nak.

Ugyancsak a *-talan-telen* képzőre nézve vannak még ilyen érdekes különböztetéseink. Sokszor emlegetik a *szem-telen* és *szeme-tlen* közti különbséget, holott alkotó részeik azonosak. Ismeretes a *vég-telen* és *vége-tlen* közti különbség: az utóbbit inkább a bevégzetlenről, a vége-híjasról mondjuk, az előbbit meg inkább csak erősítőül mondjuk az igen nagyról. *Gondtalan* mindenki, a kinek nincsenek gondjai; *gonda-tlan*-nak már csak azt mondjuk, a ki vétkes könnyelműséggel elhanyagolja, a mire gondjának kellene lenni. Mindakettő együtt van használva ebben a mondatban: «egy a teljes szabadság verőfényében *gondtalanul*, *mondhatnók gondatlanul* röpkedő pillangó» («Hon» XVII: 18. sz. A németben egy egész melléknévképzés erre a gáncsoló alkalmazásra van lefoglalva: az *-isch*-képzős melléknévek, minők *kindisch* — mely azelőtt annyi volt, mint általában ‚*kindlich*‘ —, *hündisch*, *tierisch*, *spöttisch*, *räuberisch* stb.) — A *képtelen*-t csak átvitt értelemben használjuk; ha tehát a kép-nélkülit akarjuk kifejezni, azt mondhatjuk: *képe-tlen*. Mindakettőt együtt olvasuk a következő mondatban: «A képekkel nagyon csinyján kell bánni a költészetben; mert a *képtelen* kép sokkal rosszabb, mint az egyszerű *képtelen* beszéd» (a Vasárnapi Ujság szerk. izenetei közt 28: 62. l.).

Különbséget tesz az újabb nyelvszokás a *játékosok* és *játékosok*, a *szerelmesek* és *szerelmessék*, *lakatosok* és *lakatosságok*, *várost* és *várossal*¹⁾ (játszanak a gyermekek) közt stb. stb. Az első alak egy-egy megállapodott főnévi fogalmat jelöl, míg a másodikat mint attributumot vonatkoztatjuk valami tárgy-fogalomra.

¹⁾ Most csak *város* az urbs, de régente *város*-t is mondtak.

Nagyobb részt csak olyan eseteket soroltam föl, melyeknek története nyelvtörténeti tényekben áll előttünk. Ezekből azonban át kell vinnünk a tanulságot a nyelvnek azon korszakába, melynek képét az összehasonlító nyelvészet rekonstruálja. Ott aztán hasonlóképpen kell magyaráznunk azt, hogy a nyelv idővel külön-külön szerepet osztott teszem a *jö megy jár fut foly halad illik talál kezd* szavaknak, holott eredetileg mindezek egyaránt határozatlan irányú és terjedelmű menést jelentettek.

Igen nagy szerepe van végre a különböztetésnek az *alaktan* terén. Van úgy hogy két, három, sőt több képző kezdetben egyaránt viseli ugyanazt a két-három functiót, s ezeket csak később osztják meg egymás közt. Ismeretes a mi *-ás-és* és *-t* képzőink viszonya. *Élet* és *élés*, *jelenet* és *jelenés* még most is egyet jelentenek, *írás* jelölheti az elvont cselekvést is meg az eredményét is. De az utóbbira ma inkább az *irat* alakot használjuk, s általában a *-t*-képzőssel rendszeren az eredményt, az *-ás* képzővel inkább csak a cselekvést fejezzük ki; v. ö. *oldás* és *oldat*, *verés* és *veret*, *vakolás* és *vakolat* stb. stb. ¹⁾ — Más képzőknél csak szórványos az ilyen megkülönböztetés. Például a *a lét* és *létel*, *ét* és *étel* még egyet jelentenek, de már a *menet* és *menetel*, *tét* és *tétel*, ²⁾ *hit* és *hitel* többé kevésbé eltérő értelműek. S az utóbbi szópár mellett még *hiedelem* is van ismét más jelentéssel, pedig a *-dalom-delem* végzet általában szintén akármilyen cselekvést jelölhet, úgy hogy *nyugvás* és *nyugodalom*, *győzés* és *győzedelem* egyértékű szók. De már *birás* és *birodalom*, *lakás* és *lakodalom* határozottan különböznek, holott pl. az Érdy codexben *lakodalom* még annyit is tesz, mint *lakás*, *lakhely*. — *Vélés* és *vélemény*, *kereset* és *keresmény* egyértelműek; *tudás* és *tudomány*, *állítás* és *állítmány* már inkább, *olvasás* és *olvasat* és *olvasmány*, *vetés* és *vetemény* már határozottan más-más értékű kifejezések. — *Isteni* és *istené*, *királyi* és *királyé* eredetileg egyek voltak. És általában, minél inkább visszamenénk a szóképzés történetében: a magyar alakok s a magyar és rokon nyelvi alakok összehasonlításában annál több példáját

¹⁾ V. ö. *izletes* csak ételről s *izléses* csak nemesebb értelemben.

²⁾ *Tett* és *tetemény* ismét más-más jelentésekre szorítkoznak.

látnók a nyelv ilyen irányú fejlődésének. De erről talán más alkalommal szólok. Most megelégszem azzal, hogy némely biztos példákban mutattam meg a nyelv okos háztartásának egyik oldalát.

DR. SIMONYI ZSIGMOND.

Variae lectiones.

LV. Palladas epigrammája, mely az Anthologia Palatina XI. 255. sz. alatt áll, és így szól:

Δάφνην καὶ Νιόβην ὠργήσατο Μέμφις ὁ σιμός,
ὡς ξύλινος Δάφνην, ὡς λίθινος Νιόβην.

kétségtelenül jobb volna, ha σιμός helyett μίμος állana: mert az, hogy Memphis fitos orrú, az epigrammára nézve közömbös dolog: de nem közömbös az, hogy színész, mimus, volt. Valjon Antonius, ki ezt az epigrammát latinra fordította, az eredetiben mit olvasott, az ki nem derül. Fordítása ugyanis így szól:

Daphnen et Nioben saltavit simius idem.

Ligneus ut Daphne, saxeus ut Niobe.

Ő tehát a szóban levő színészt egyszerűen majomnak nevezi. Az *idem* azért van; mert az előtte való epigramma is róla szólt. Palladasét így fordítom magyarra:

Mint Daphné s Niobé szerepel vala Memphis a színész:

Fás vala mint Daphné, kő vala mint Niobé.

PONORI THEWREWK EMIL.

Naevius saját sírverse.

(Gell. I. 21.)

Ha istenekhez illenék siratni embert,
Siratnák Naevium az isteni Camenák.
Mióta ő leszállott Orcus világába,
Az igaz latin szót Rómában elfeledték.

Ford. P. T. E.

Enniusból.

Mondtam egyre s egyre mondom: vannak égben istenek,
Csakhogy miránk semmi gondjuk; mert ha gondjuk volna ránk,
Jónak volna jó a dolga, és a rossznak dolga rossz.

Ford. P. T. E.